

יהודי ורשה בתקופת השואה מבוא

ורשה, בירת פולין מאז 1596 והגדולה בעריה, הייתה בעלת קהילה יהודית מאורגנת כבר במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. במשך השנים סבלו היהודים מגירושים, מקרבות ומכיבושים ואף ממחלות ומגפות שפגעו בהם ובשכניהם הפולנים. בד בבד נוצרה והתקיימה בעיר כמשך השנים קהילה תוססת וערה, ותנועות יהודיות כגון החסידות, ההתנגדות, ההשכלה, הציונות והפונד פרוחו בה. בעיר הוקמו בתי דפוס ומערכות חינוך והוצבה בה תשתית כלכלית יהודית ענפה. במהלך הדורות חל גידול ניכר במספר היהודים בעיר, וכיין שתי מלחמות העולם הפכה קהילת ורשה הגדולה בקהילות ישראל באירופה השנייה בגודלה בעולם אחרי ניו יורק.

ערב מלחמת העולם השנייה חיו בעיר כ-378,000 יהודים שהיו כשליש מתושביה. אף שיהודים התגוררו ברחבי העיר כולה, רבים מהם חיו בפּוֹדְגָה (Praga) שממזרח לנהר ויסְלָה (Wisła) ובשכונות מסוימות בחלקה המערבי של העיר — שם ניתן היה למצוא רחובות שלמים מאוכלסים ביהודים. ורשה, הקהילה היהודית הגדולה באירופה, ריכזה בתוכה פעילות פוליטית ותרבותית יהודית ענפה. מרכזי המפלגות היהודיות שכנו בעיר זו ובה התפתחו ארגוני סער, איגודים מקצועיים ומוסדות תרבות, חינוך ודת מרכזיים. רוב העיתונים היהודיים הודפסו בה והיא הייתה מרכז השונכ לסופרים וליוצרים יהודים. בורשה פעלו גם אגודות ספורט, ארגוני

גטו ורשה 1940-1943
© כל הזכויות שמורות ליוסף ז'אק

- מסודות ציבור ראשיים
- 1 יונטרס (11) אחרי הגירוש הגדול; 2 מטה המשטרה היהודית (שני מקומות);
 - 3 אחרי הגירוש הגדול; 4 גשובסקי; 5 פוֹדְגָה; 6 בני המשפחה;
 - 7 ארזיסטאט; 8 דואר; 9 המוסד לנאמקה (4) אחרי הגירוש הגדול;
 - 10 ה-15; 11 בית החולים עיש ברטוניה ובאומים (10) אחרי הגירוש הגדול;
 - 12 בית החולים צ'יסקה (ארבעה מקומות); 13 אחרי הגירוש הגדול;
 - 14 בית הכנסת "מוריה"; 15 המוסד לעזרה סוציאלית (16) ממוסד (17) 1942; 18 צנטוס; 19 טוֹן;
 - 20 אורט; 21 סופרול (22) ממרס (23) 1941; 24 מרכז הקהילה המקצועיים;
 - 25 בית התנאים בהנהלתו של יאנוס קורצ'אק (26) מנובמבר 1941;
 - 27 ארכיון "עוֹנוֹ שרחה"; 28
- מקרא
- אזור מגורים ליהודים
 - 7 באוגוסט 1940 לפי צו גטו
 - גבולות הגטו ב-15 בנובמבר 1941 (תאריך הקמת הגטו)
 - שטחי גבולות בפברואר-אפריל 1941
 - גבולות הגטו ב-22 ביולי 1942 (תאריך התחלת הגירוש הגדול)
 - שטח שאירע הגטו ב-19 באפריל 1943 (תאריך פרוץ המרד)
 - שטחי הגטו
- גורים
- ⑥ מסודות ציבור ראשיים
 - נקודות לחימה במרד ינואר 43
 - עמדות ובונקרים של הוואהים
 - יהודים במרד אפריל-מאי 43
 - A הגטו המרכזי (אחרי הגירוש הגדול)
 - B שטח השוֹכֵים
 - C "מברשתנים"

סטודנטים, תנועות נוער, ספורות, תאטראות ומועדונים יהודיים שהיו אבן שואבת לצעירים יהודים רבים.

זו בוורשה בפרט נאלצו יהודי ורשה להתמודד בתקופה זו עם קשיים רבים: המצוקה החומרית התגברה בשל המשבר הכלכלי העולמי ובשל המדיניות הכלכלית הפולנית; הממשל והחברה הפולנית הפגינו אנטישמיות כלפי היהודים עד שפגיעות בהם היו לשגרה; ויערי הגירה ממשיים לא היו קיימים. עם זאת, בחודשים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם השנייה ובעקבות המתרחשות המדיניות הגוברת עם גרמניה מצד אחד ועם רוסיה מצד אחר חלה מידת מה של התקרבות מסוימת בין האוכלוסיות היהודית והפולנית בוורשה.

כ־1 בספטמבר 1939 תקפה גרמניה הנאצית את פולין בטקטיקה שכונתה מלחמת בזק (Blitzkrieg), ובכך נפתחה מלחמת העולם השנייה. כבר בשבועות הראשונים למלחמה עמדה ורשה במתקפה אכזרית וקשה. בעקבות ההתקדמות המהירה של הכוחות הגרמניים החליט הפיקוד הצבאי הפולני הבכיר לבצר את ורשה ולהגן עליה בכל מחיר. ההחלטה אומצה בלהט על-ידי ראש העיר סטפן סטוינסקי (Stefan Starzyński), ובעקבות פנייתו החלו תושבי העיר, נוצרים ויהודים כאחד, לבצר את העיר: מרתפי הבתים הוכשרו לשמש כמקלטים ארעיים; ברחובות הוקמו מתנסים; ובמבואות העיר נחפרו תעלות נגד טנקים. ואולם, בה בעת התפורסה קריאה סותרת של דובר המפקד העליון של צבא פולין שקראה לגברים המסוגלים לשאת נשק לצאת מוורשה במטרה להקים קו ביצורים על הגדה בוג (Bug), וזאת יצרה כהלה עצומה. עשרות אלפי בני אדם, רובם גברים צעירים, עזבו את העיר הנצורה, ובהם גם מנהיגי ציבור ופעילים מרכזיים של הזרמים השונים בציבוריות היהודית. כ־חפזון הפיני לא נקבעו אנשים או גופים שימלאו את מקומם של הבורחים, ובעיר נוצר חלל של מגזיגות ציבורית – יהודית וכללית – מוכרת ומקובלת.

האוכלוסייה האזרחית שנתורה בוורשה הייתה נתונה להפצצות מטוסיים גרמניים אשר שלטו בשמי העיר באופן מוחלט. החל ב־8 בספטמבר התחופה להפצצות מן האוויר אש מתותחנים שהוצבו במבואות העיר.

השימוש בפצצות תבעה גרם לדלקות ענק שמוטטו בתים שלמים על יושביהם והורסו בניינים היסטוריים עתיקים רבים, ובהם ארמונות וכנסיות. גם חלק מבתי החולים בעיר נפגעו, ואלפי הקרבנות נקברו באופן ארעי בגנים ציבוריים מחוש למגפות. עד מהרה הסתמן בעיר מחסור חמור באמצעי רפואה. הגרמנים לא אפשרו ליכוחות הצלה להגיע לעיר, אך לא חסמו את דרכם של הפליטים שגורשו או ברחו מן היישובים שבמערב פולין. בהמלאת המלחמה התברר כי למתנסים שהוקמו ברחבי העיר לא הייתה שום חשיבות הגנתית, והם נעשו מכשול לתושבי העיר וגורם ששיתק את התנועה בה. למן השבוע השלישי למלחמה הייתה ורשה ללא חשמל, מים וגז, ותושבים רבים חסרו מזון בסיסי.

במשך חודש ימים עמדה ורשה במצור ובקרב. בפרק זמן זה נהרגו בעיר כ־20,000 בני אדם ועוד כ־50,000 נפצעו. כרבע מבת העיר נפגעו, וחלקם נהרסו כליל. כ־28 בספטמבר נכנעה ורשה. למחרת נכנסו אליה צבאות גרמניים והמשרד הגרמני בוורשה החל.

כבר כימים הראשונים לכיבוש חשו 360,000 יהודי העיר את אימי הכיבוש הגרמני על בשרם: חיילים גרמנים התעללו ביהודים ברחובות ונטפלו במיוחד ליהודים דתיים ולמי שבגדיהם העידו על מעמדם החברתי הגבוה; חנויות, בתי עסק ואוצרות אמנות נשרדו; הונפקו דירות של יהודים; ורכוש שהוסתר בבתים נמצא על-ידי גרמנים שהודרכו בידי מלשינים פולנים ויהודים. ההתעללות בגברים ובנשים יהודים והשפלתם הקשה שיתקו במידה רבה את חיי הציבור היהודי עוד לפני פרסומם הרשמי של צווים גרמניים אנטי-יהודיים.

כבר ב־4 באוקטובר 1939 הוטל על אדם צ'רניאקוב, אדם משכיל ומתנדב במקצועו, להקים את מועצת הקהילה, היודנט. היודנט היה מסגרת חדשה לחלוטין שהוקמה כפקודת הגרמנים, וכממקומות אחרים הוא נדרש לשאת במלאו האחראיות ליישום המדיניות הגרמנית בקרב האוכלוסייה היהודית. רבים ביודנט עשו כל שביכולתם על מנת להקל את מצוקת היהודים. ואולם חוסר יכולתם לפעול כהנהגה יהודית ממשית וכשלונם להקטין את ממדי האסון שפקד את היהודים נתפס לא פעם כהוכחה לחוסר תפקודם המספק וגור האשמות קשות.

במשך החודשים הבאים המשיכו להתפרסם צווים גרמניים שמנעו את שיקום החיים הציבוריים. אחד החמורים שבהם חייב את כל היהודים לעבוד בצאתם מבתיהם על השרוול הימני של בגדם העליון את קלון: סרט לבן ועליו מגן דוד כחול. סימון זה הבלטי את היהודים בתוך כלל הציבור והכבילים מהסביבה, ובכך אף הפך אותם למטרה בולטת ומועדפת לחיילים גרמנים. משמעות חמורה עוד יותר הייתה לצווים הכלכליים. בתוך שביעות אחרים הוגבל סכום הכסף שהותר למשפחות יהודיות להחזיק במוזמן, וחשבונות הבנק שלהן נחסמו. עסקים יהודיים הוחרמו ושכידים יהודים ובעלי מקצועות חופשיים פוטרו ללא פיצויים. מתוך כ-175,000 מפרנסים יהודים בוורשה היו בתוך שביעות ספורים כ-95,000 מהם לחסרי אמצעי קיום. הבסיס הכלכלי נשמט מתחת לרגליו של הציבור היהודי, ומשפחות שלמות נותרו ללא אפשרויות פרנסה בסיסיות. בעבור רבים נותרה מכירת הרכוש שנצבר במשך שנים מקור ההכנסה היחיד. מראשית שנת 1940 התרבו הצווים שהוטלו על הציבור היהודי: הקצבות המזון שלהם הוקטנו באופן ניכר, ותנועת היהודים ברחבי פולין ובוורשה הוגבלה. הגרמנים מנעו את שיקום המוסדות והארגונים שהיו קיימים לפני המלחמה ועל היהודים נאסרה פתיחת בתי ספר. התכנסותם של עשרה יהודים ללא אישור מטעם השלטונות נאסרה גם היא, ועקב כך הפכה התפילה במניין, וכל התארגנות ציבורית אחרת, בלתי חוקית ומסוכנת. מצב חמור במיוחד הסתמן בעת ההיא אצל הפליטים שגדשו את העיר, כ-90,000 במספר, רובם קרובות הגירושים משטחי פולין המערביים שסופחו לרייך. מערכת הסעד והעזרה העצמית היהודית (יידישע סאציאלע אָליינהילף, י"סא; Żydowska Samopomoc Społeczna, ŻSS; אִיִּסֵּא; Żydowska Soziale Selbsthilfe, JSS) פרסה את חסותה על ארגוני סיוע לילדים, על אגודות בריאות ועוד וניסתה להתאים את פעילותה למגבלות ימי המלחמה. ואולם ככל שהתרחבה והעמיקה המצוקה של תושבי הגטו הצטמצמו אפשרויות הפעולה של ארגוני הסעד לחמוך בהם.

ב-12 באוקטובר 1940, ערב יום הכיפורים תש"א, הודו הגרמנים על הקמת גטו בלב השכונה היהודית שבמערב ורשה. לצורך מעבר היהודים לגטו הוקצו פחות משלושה שבועות, אך כסופו של דבר הואך מועד

המעבר לגטו ונקבע ל-15 בנובמבר. מצוקת היהודים נגזרה הן מהזמן הקצר שבו נדרשו עשרות אלפים לעקור מבתיהם ולעבור לבתי מגורים אחרים, הן מערכם השונה של הבתים המפונים ברחבי העיר ושל אלה - המעטים יחסית - שפנו מתושביהם הפולנים בתוך תחום הגטו, והן מחוסר הודאות בדבר שטחו הסופי של הגטו. השינויים שפורסמו השכם והערב בנוגע לגבולותיו העתידיים של הגטו יצרו מצב שבו היו יהודים שקנו בכסף רב דירות אשר נותרו בסופו של דבר מחוץ לחומות הגטו. התוראה הגרמנית אשר אסרה על היהודים להוציא רהיטים ורכוש רב ערך מהדירות המפונות הגבירה את מצוקת היהודים, ועשרות אלפי אנשים נאלצו להכריע בתוך פרק זמן קצר ביותר מה מותר וכדאי לקחת לגטו. מאחר שכלי רכב לא היו כנמצא ועגלות היו מצרך נדיר העבירו היהודים את חפציהם בעגלות יד מאולתרות או על גבם, וכך נותר חלק ניכר מרכושם מחוץ לגטו. היו שהפקידו חפצים בידי חברים פולנים בתקווה שיתרו להם בעתיד להשתמש בהם. אך כאשר נחתם הגטו ב-16 בנובמבר 1940 הסתבר ליהודים כי למעט מקרים נדירים אין באפשרותם לצאת ממנו ושהקשרים העסקיים והחברתיים המעטים שעוד נותרו בין יהודים לפולנים נתקנו.

השטח המוגדר והמגודר של גטו ורשה היה צר מלהכיל את כל הציבור היהודי: לתוך פחות מ-3.5 קמ"ר נדחסו כ-380,000 יהודים, כלומר כ-30% מאוכלוסיית ורשה הוגבלה ל-2.4% משטחה. לפי נתונים גרמניים היה ממוצע הנפשות לחדר בגטו ורשה 6-7 איש. את גבולות הגטו הקיפה חומה שגובהה שלושה מטרים, ובראשה הושמה גדר תיל ופוזרו זכוכיות. בתחילה נקבעו בחומת הגטו 22 שערים, אך במשך הזמן צומצם מספרם ונותרו בה ארבעה שערים בלבד. לגטו ורשה היו שני חלקים מרכזיים: החלק הצפוני שכונה "הגטו הגדול", והחלק הדרומי, שכונה "הגטו הקטן". בתחילה קישרו גושי בתים אחדים בין שני חלקי הגטו, אך בעקבות שינוי גבולותיו וצמצום שטחו נותק הגטו הגדול מן הגטו הקטן וגושר של עץ נבנה ביניהם. גושר זה היה צוואר בקבוק שאפשר לא פעם לגרמנים להתעלל ביהודים שעברו בו ולבזותם. יתר על כן, הקטנת שטח הגטו מצד אחד, וגירוש יהודים נוספים לתוכו מצד אחר, הגבירו את מצוקת הדיור. במרס

בסופו של דבר גרמו התנאים הייחודיים בגטו ורשה למותם של כ-80,000 יהודים.

העתקת היהודים לגטו, ניתול שגרת חייהם והשמירה על הסדר הציבורי הוטלו על היודנט, ועם הקמת הגטו נעשה מוסד זה למעשה אחראי לכל תחומי החיים של האוכלוסייה היהודית בוורשה. אפילו תחומים שנעדרו בעבר מתפקידיה המסורתיים של הקהילה היהודית כגון שירותי סדר, מערכת משפט ודאגה לרשת החשמל ותשתיות הביוב הועמסו על כתפי היודנט. על מנת להתמודד עם החובות הרבות הוקמה מערכת מסועפת: אם לפני הכיבוש עבדו בקהילה היהודית כ-500 איש, הרי שבמי הגטו הועסקו כיוזנט כ-6,000 יהודים שהשתרכו למחלקות שונות ובהן כספים ותקציב, קבורה, עזרה סוציאלית, כלכלה, בריאות, עבודה ופיקוח. היערד הפורפורציה בין הצרכים של הציבור היהודי לבין המשאבים שעמדו לרשות היודנט הארזי את אולת ידו. אמנם היודנט עסק בפעולות סעד, הקים מרפאות ובתי חולים וניסה לשמור על רמה תברואתית סבירה. ואולם המחסור במשאבים והיעדר כל אמצעי היגיינה שם לאל את מאבקו במצוקות הציבור היהודי שהלכו והחמירו.

בסופו של דבר הועמד היודנט בגטו ורשה במצב בלתי אפשרי: הוא נדרש ליצור מערכת קהלתית מתפקדת לאוכלוסייה נזקקת ללא כל תשתית ובהיעדר מקורות מימון. במציאות זו הועלו כלפיו טענות קשות מצד האוכלוסייה היהודית. אך לביקורת על היודנט גרם לא רק המלכוד האובייקטיבי, אלא גם תפקודו השוטף וההחלטות העקרוניות שקיבלו אנשיו. כך למשל נטה היודנט לשלוח למחנות העבודה את העניים והחלשים ביותר בגטו – עובדה שקיבעה והעמיקה את הפערים החברתיים. יתר על כן, היודנט התעלם ממעמדות אלה בחלוקת נטל המסים בגטו, ויהודי ורשה נדרשו לשלם סכומים קבועים גדולים לצורכי ניתול הגטו, ללא קשר ליכולותיהם הכספיות ולהכנסותיהם הממשיות. עמדתו העקרונית של היודנט שקיבעה השלל מסים שוויונית נתפסה על-ידי היהודים כמנותקת ממציאות החיים בגטו וכביטוי לאטימות הלב-הציבורית של אנשיו. לכך התווספה העובדה שעובדי היודנט, חלקם חסרי כל ניסיון ציבורי, זכו לפטור מעבודת הכפייה, ועמדתם אף אפשרה

1941 הגיע מספר היהודים בגטו ורשה לשיא: יותר מ-460,000 נפשות היו בו. בקיץ 1941 נמנו בו כ-450,000 איש ובסוף השנה ירד מספרם לכ-415,000. עד לקיץ 1942 ירד מספר היהודים בגטו ורשה ל-380,000 נפש בערך. בעקבות צמצום שטח הגטו נדחקו יהודים אלה, כ-26% מכלל תושבי העיר, לכ-2.65 קמ"ר שהיו רק 1.9% משטחה.

בתחילה היו יהודים שראו בהקמת הגטו יתרון מסוים. חלקם טענו כי הניתוק הפיזי ישפר את מצב היהודים ויגן עליהם מפני הגרמנים ומפני עוינות האוכלוסייה הפולנית. אחרים סברו כי ההסתגרות מאונס תגביר את הערבות ההדדית בין היהודים וקיוו שהגטו יהווה בסיס להמשך קיום היהודי. ואולם במהרה התברר לציבור היהודים כי הגטו אינו מהווה מקום מקלט אלא מעמיד בספק את עצם הישרדותם היום-יומית.

בראש דאגתם של יהודי הגטו עמדו המצוקות הקיומיות, ובהן צפיפות ורעב שהביאו להתפרצות מגפות ולתמותה עצומה. הזרואות הגרמניות יצרו בגטו תנאים שאינם מתאימים לבני אנוש. כך למשל מקור פולני מעיד כי כמויות המזון שהקציבו הכובשים היו: לגרמנים 2,613 קלוריות ליום, לפולנים 669 קלוריות ליום; וליהודים נקבעו 184 קלוריות ליום – כ-15% מהכמות הנדרשת לקיום מינימלי. במצוקת הרעב, הדוחק ותנאי התברואה הייחודיים הייתה התפרצות המגפות רק עניין של זמן. מרבית היהודים לא יכלו להרשות לעצמם טיפול רפואי והיו אף שהעדיפו להתמודד עם מחלתם בכוחות עצמם ולא לסכן את משפחותיהם ובני ביתם בחיטוי בבית מרחץ פולני שבו נהגו להשפיל את היהודים ולשדוד את רכושם הדל. בסופו של דבר, אף שהגרמנים נימקו את סגירת היהודים בגטו כחשש מפני הפצת היידקים, היו אלה התנאים בתוך הגטו אשר יצרו בית גידול למחלות. כבר בנובמבר 1940, בחודש שבו נסגר הגטו, נפטרו בו קרוב ל-500 בני אדם. במשך הזמן גדלה התמותה והגיעה לממדים מפחידים: בינואר 1941 נפטרו בגטו כ-900 בני אדם ובאפריל 1941 יתרו מ-2,000. ביוני 1941 כבר עמד מספר מתי הגטו על קרוב ל-4,300 נפשות ובאוגוסט 1941, חודש שבו הגיעה תמותת הגטו לשיאה, נספו בו יותר מ-5,500. מסוף קיץ 1941 ועד לאפריל 1942 נעה התמותה החודשית בין 4,000 ל-5,000 בני אדם בחודש והיא ירדה באופן ניכר במאי 1942.

להם לשחרר אחרים מחובה זו. במהרה נוצרו בחלק ממחלקות היודנט נורמות של סיאוב ציבורי ושחיתות מקיפה.

תופעות אלה הגיעו לשיא במשטרה היהודית (Jüdische Ordnungsdienst, שירות הסדר היהודי) ואצל מי שעמד בראשה, מומר ושמו יוזף שרינסקי. מלכתחילה הייתה המשטרה היהודית מחלקה בתוך היודנט. הצורך בה נבע מהחובה לאכוף את ההוראות הגרמניות ולשמור על הסדר בגטו. אך תפקידיה הרבים וקשריה הישירים עם הגרמנים הקנו לה במשך הזמן עצמה רכה ואף מידת מה של עצמאות. בראשית נובמבר 1940 נקראו צעירים בריאים ומשכילים, בעלי עבר צבאי, להתנדב למשטרה, ובגטו הוקמה ועדה ציבורית שבחנה את המועמדים. אמנם בשלב ראשון לא הוכנסה לשוטרים משכורת, אך חוסר המעש, התקווה לשכר עתידי וההסינות שהוכנסה מפני משלוחים למחנות העבודה היו מניע מספק לרבים. אחרים הצטרפו למשטרה היהודית מתוך רצון כן לתרום לארגון החיים היהודיים בגטו. תפקידיה המרכזי של המשטרה היהודית היה להוציא לפועל את ההוראות שקיבל היודנט (כגון איסוף חפצי ערך ותשלומי כופר) ולשמור על הסדר. עם הזמן התרחבו תפקידיה והוטל עליה לכוון תנועה ולמנוע התקהלויות; לשמור ולפקח על הניקיון ברחובות, בחצרות ובחדרי מדרגות; לגבות את המסים שהוטלו על הציבור היהודי; ולנהל את הכלא היהודי שהוקם ל"עבריינים" בגטו. בתוך זמן קצר התברר כי המשטרה היהודית משמשת בעיקר כלי בידי הגרמנים לאכיפת מדיניותם, ורבים שהצטרפו אליה מתוך מניעים אידאולוגיים עזבו. את מקומם תפסו לרוב אנשים חסרי מחויבות ציבורית יהודית ושאר טיפוסים מפוקפקים אשר הביאו לירידה מוסרית בשורות המשטרה.

גוף מסואב לא פחות בגטו ורשה היה המשרד למלחמה בנשך ובספרות (Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją, ובשמו העברי: המשרד למלחמה במפקיעי השער), אשר כונה "ה-13", על-פי מספר הבית שבו שכנו משרדיו ברחוב לשנו (Leszno). בדצמבר 1940 הקים אברהם גנצווייץ, פליט מגטו לודז', ארגון שהיה אמור לכאורה לפקח על מסחר תקין. ואולם בפועל היו אנשיו, ונצווייץ בראשם, לסוכנים של הגסטפו והס"ד (Sicherheitsdienst, שירות ביטחון) בגטו ורשה ועסקו בעיקר

במעשי ברינות ובניהול חיי פאר ומותרות. כדי להקנות לפעילותו ציבורי חברתי יזם גנצווייץ פעילויות תרבות, תמך כלכלית ברכנים ובאנשי ציבור, ואף ארגן מוסד לעזרה ראשונה בגטו. למרות זאת תפסו מרבית יהודי הגטו את ה-13 כארגון שלילי ומסוכן וחששו מקיום כל קשר עמו. ביולי 1941, כנראה בעקבות מאבק כוחות בין היינץ אַיֶאָרְסְוֹלְד (Heinz Auerswald), קומיסר גטו ורשה, לבין הס"ס – גותן החסות של גנצווייץ – פורק ה-13 ומרבית אנשיו נקלטו במשטרה היהודית.

חומות הגטו ניתקו את יהודי ורשה מסביבתם והרחיקו אותם ממקורות המידע שעמדו לרשות כלל הציבור. אמנם הגרמנים לא ניתקו את הטלפונים שהיו בגטו, רובם במשרדים רשמיים, אך מספרם הקטן לא הקל את תחושת היתוק של יהודי הגטו. הוראות וצווים הועברו לידיעת היהודים על גבי לוחות מודעות שניצבו בגטו ובאמצעות ה"בכתנים" – רמקולים שהותקנו בחוצותיו. בשלושת החודשים הראשונים לקיומו החירו הנאצים את פעילותם של שלושה קווי חשמליות בתוך הגטו. בפברואר 1941 הזמרו קווים אלה בחשמלית מיוחדת שסומנה במגן דוד והייתה לכלי התחבורה החשמלי היחיד בגטו. לאחר חודשים אחדים קיבלו שני פליטים מלודז' בעלי קשרים מפוקפקים עם הגרמנים, מוריץ קון וז'יג (זליק) הֶלֶר שמם, אישור להפעלת קרונות הרתומים לסוסים אשר שימשו כלי תחבורה רשמי נוסף. בד בבד התפתחה תעשייה שלמה של ריקשות, עגלות המוסעות בידי אדם, אשר היו אמצעי תחבורה זול ועל כן נגיש למרבית היהודים.

בחודשים הראשונים לקיומו היה גטו ורשה נתון בקיפאון כלכלי. מאות אלפי יהודים נותקו ממקורות ההכנסה שלהם עם הקמתו, ובגטו עצמו לא נוצרו מסגרות עבודה חלופיות. בדצמבר 1940 הקימו הגרמנים את הטַרַנְסְפֶרְשְטֶלֶה (Transfesterelle), לשכת ההעברה, שנועדה לטור את הפעילות הכלכלית בין הגטו לבין הצד הארי. רוב ניסיונות מחלוקת העבודה של היודנט ליצור בגטו מקומות עבודה ולעודד יהודים לעבוד בהם נכשלו בתחילה, ואולם ממאי 1941, בעקבות שינויים שונים שחלו במנגנון הגרמני, הומרץ הפיתוח התעשייתי של הגטו והטרַנְסְפֶרְשְטֶלֶה נעשתה גורם מתווך בין מפעלים גרמניים ופולניים בתוך הגטו ואף קישרה

בין מפעלים שהעסיקו יהודים מחוץ לו. עקב כך חלה הפשרה בקיפאון הכלכלי שהיה בגטו. בתחילה נלקחו יהודים לעבודה במפעלים מחוץ לגבולות הגטו שכונו פלצובקוקא (placówka, עמדת עבודה), אך מקיץ 1941 התחילו יזמים גרמנים להקים מפעלים בתוך הגטו (שופים). בִּרְנֵהָרְד הָלְמַן (Bernhard Hallman) קבע בגטו שלוחה של החברה לנגרות שהייתה בבעלותו; פריץ שולץ (Fritz Schultz) פתח מפעל למוצרי פרווה; וְלִטְרִי קַסְפֶּר טֹבֶנְס (Walter Caspar Töbrens) יסד בגטו מפעל למוצרי טקסטיל. תוצרת המפעלים הועברה אל מחוץ לגטו באמצעות הטְרַנְסְפֶּרְשֶׁלָה, ותמורתם הועברה למחלקת האספקה של היודנט, אשר הנפיקה את כרטיסי המזון ליהודי הגטו.

בתחילה הסכימו רק יהודים מעטים לעבוד במפעלים הגרמניים. עובדי הפלצובקוקא לא קיבלו שכר לעבודתם, למעט ארוחה דלה, ולפעילי השופים שולמו זלוטי ספורים שהספיקו בקושי לקניית חצי כיכר לחם. אך משהתברר שהעבודה מהווה חסינות מפני שילוח למחנות העבודה הידפּוּק רבים על דלתות המפעלים. מי שלא הצליחו להיקלט במפעלים הרשמיים הועסקו לא פעם בכתי מלאכה חשאיים שהקימו בגטו יזמים גרמנים ופולנים אשר לא קיבלו אישור רשמי להקמת שלוחות למפעליהם. במקומות אלה היה התשלום גבוה יותר, ולרוב זכו בהם הפועלים היהודים ליחס טוב יותר מזה שקיבלו במקומות הרשמיים.

בדצמבר 1941 הועסקו במפעלים שבתוך הגטו ומחוץ לו כ־65,000 איש. משכורתם הועזמה לא מנעה מהם רעב, אלא אפשרה קיום בתנאי מצוקה חמורים, הייתה מקור מחיה קבוע להם ולבני משפחתם ואף סיפקה תחושה של אחיזה כלשהי במציאות. בצר אלה היו באותה התקופה בגטו כ־200,000 מחוסרי עבודה שהיו שרויים במצוקה קיומית איומה. כדי להשיג לעצמם מקור מחיה כלשהו נאלצו רבים מהם להתקיים מחסכונות או ממכירת חפצים שנותרו בידיהם, אף שהתמורה הדלה שקיבלו בעבורם לא הספיקה לקיום של ממש. תופעה זו של מכירת חפציהם התרחבה והלכה במשך כל שנות קיומו של הגטו והטילה את החברה היהודית בגטו ורשה לתהליך פתמידי של התרוששות. ככל שהצטמצם רכוש היהודים כך גדל מספרם של חסרי הפל. משפחות שלמות סבלו ממחסור ומרעב חמור

ולמעשה היו שוריות בתהליך מתמשך של גסיסה. לצדן התקיימה שכבה דקה של יהודים שלא סבלו כלל חרפת רעב. היו אלה עשירי הגטו, בהם אנשים שהשכילו לשמור על רכושם מן העבר, בעלי תפקידים בכירים ביודנט וכאלה שהתעשרו בתקופת המלחמה. יהודים אלה, שהיו פחות מ־5% מכלל תושבי הגטו, יכלו להשיג לעצמם מזון ולעיתים אף לחיות בגטו חיי מותרות.

מחלקת העזרה הסוציאלית של היודנט ומוסדות העזרה העצמית התגייסו לעזרת נזקקי הגטו. היודנט המך בעיקר באנשים שנשלחו למחנות העבודה, בעובדי המפעלים בגטו וביתומים. ייסָּ התמקד בעזרה לפליטים הרבים שגדשו את הגטו, בתמיכה בעילית האינטלקטואלית מחוסרת העבודה ובפעילות בקרב הילדים. שני המוסדות ניסו בראש ובראשונה להיאבק בתמותה העזומה על-ידי הקלת הורע ומלחמה במגפות שפשטו בגטו. בתקופת השיא פעלו בגטו יותר ממאה מטבחים ציבוריים ובהם מטבחים כשרים, מטבחים של ארגונים פוליטיים ושל איגודים מקצועיים (כגון עיתונאים וסופרים) ומטבחים בעבור ילדים. במטבחי הילדים גם נעשה ניסיון לארגן פעילות חינוכית ולימודית, אך בשל התנאים היורדים הייתה זו משימה בלתי אפשרית.

נקודות המחסה של הפליטים שהוקמו בנייני ציבור, כגון בתי ספר, בתי כנסת ומוסדות תרבות וחרבה היו תחום פעילות מובהק של ארגוני הסעד. על עשרות אלפי הפליטים שגדשו את העיר עוד לפני הקמת הגטו החוספו עד יוני 1941 יותר מ־60,000 מגורשים נוספים, רובם מן המערב ומקהילות שונות במחוז ורשה. בשל מצוקת הדיור שהייתה בגטו עוד לפני כואם שוכנו רבים מהם, בהם מאות ילדים, ביותר מ־100 נקודות מחסה. התנאים בנקודות הפליטים היו חמרידיים. עקב הצפיפות הגדולה, המחסור החמור במזון והתברואה היורדה היו עד מהרה המקומות האלה למוקדי רעב, ייאוש ומגפות. כחלק מעקרונות הערבות ההודית ומתוך רצון לרתום ולשתף את הציבור במפעלי העזרה העצמית גייס ייסָּ התאגדויות של יוצאי ערים ועיירות (Centralna Komisja Uchodźców, Centralna Komisja Uchodźców) אך מצוקת הפליטים גברה על פעילות המתנדבים מטעם ארגוני הסעד. עם הזמן הצטמצמה פעילותם,

ואילו מעורבות היודנט בפעולות הסעד גדלה. ואולם גם פעולות הסיוע של היודנט לא יכלו למלא את הצרכים המרובים של הנזקקים בגטו ורשה. עשרות אלפי יהודים שוטטו בגטו כחוסר מעש, ורחובותיו מלאו קבצנים. חלקם ניגנו ושרו, אחרים הציגו תעודות מקצועיות או תצלומים מלפני המלחמה שהמחישו את מצוקתם הנוכחית, והיו גם שישבו עם ילדיהם הידועים ברחוב וניסו לזכות ברחמי הציבור. מצוקת הרעב וקריסת כל הנורמות הציבוריות המקובלות הכליטו את תופעת התשפנות: יהודים מוזי רעב ניסו לחטוף חבילות בכוח הזרוע מעוברי אורח בתקווה שיימצא בהם דבר מזון כלשהו. ככל שחלף הזמן גדל מספר חסרי הפל בגטו ורשה שמוות ורדאי ברעב נשקף להם.

במצוקת הקיום היו שפנו לעיסוקים לא-חוקיים אחרים, ובראשם ההברחה. על-אף השומרים שניצבו בשערי גטו ורשה והוקיפים סביבו לאורך חומתו לא פסקה בו הברחה, בעיקר של דברי מזון, במשך כל שנות קיומו. להערכת צ'רניאקוב כ-80% מהמזון שנצרך בגטו הגיע אליו באופן לא-חוקי. יהודים רבים, רובם נשים וילדים, הסתננו מהויץ לגבולות הגטו כדי להביא מעט מזון לבני משפחותיהם. ההברחה הזעירה נעשתה גם על-ידי עובדי הפלצבוקות אשר ניסו להבריח מעט מזון לתוך הגטו בשוכם מהעבודה מחוץ לו. אלה שנתפסו בעקבות החיפושים הגופניים שנעשו בשערי הגטו נענשו קשות. בצד ההברחה הזעירה התקיימה בגטו ורשה גם הברחה בהיקף גדול. כמה יהודים שהשתייכו עוד לפני המלחמה לעולם התחתון קשרו עם מבריחים פולנים והכניסו לגטו כמויות גדולות של אוכל. אופני ההברחה היו מרובים ומגוונים: דרך החומות ומעליהן, בעזרת חורים שנפרצו בבתי הגובלים עם הגטו ודרך מרזבים העברו לתוך הגטו מאות קילוגרמים של מזון. המבריחים ניצלו גם את החשמליות המעטות שעוד עברו בגטו. אמנם שוטרים פולנים שמרו על פתחי החשמליות הפולניות בעת שנעו בתוך הגטו היהודי, אך תמורת דמי לא יחריץ נהגו השוטרים להעלים עין משקי המזון שנוזקו מן החשמלית הנסעת. שערי הגטו היו ערוץ הברחה נוסף: השוטרים היהודים, המשטרה הפולנית ולעתים אף חיילים גרמנים שחדרו, ועגלות עמוסות במזון עשו את דרכן לגטו. הרווחים שהפיקו המבריחים והשוטרים היהודים היו

עצומים, ועד מהרה היו אנשים אלה לעשירי הגטו. רבים מהם חיו חי רוחה ומותרות שהיו כרוכים לעתים באלכוהוליזם ובזימה. אך יהודים רבים חשו כי כספים אלה נעשו על חשבון הציבור הנמק מרעב, והביקורת הציבורית לא איחרה לביא. התנהגות המשטרה היהודית הוקעה והמבריחים גינו על מחירי המזון הגבוהים שהונהגו בשוק השחר בגטו ועל החלטתם להכניס אליו מותרות.

בסוף 1941 התגבר המאבק הנאצי בהברחה: הגרמנים פרסמו הודעה כי יהודים שיייתפסו מחוץ לשטח הגטו יוצאו להורג. כד בכד צומצם שטח הגטו ונקבעו גבולות חדשים שתקשו את ההברחה. בעקבות שינויים אלה גדל באופן ניכר מספר היהודים שנהרגו במהלך ההברחות. כמעט בכל יום נורו מבריחים או אנשים שנחשדו בהברחה, ויהודים שנתפסו בצד הארי הועברו לכלא היהודי. כ-17 בנובמבר 1941 זועזע גטו ורשה: שמונה יהודים שנתפסו בצד הארי הוצאו להורג ובהם שתי נשים, אמהות לפעוטות. צ'רניאקוב: החל לפעול בנמצאות לשחרורן מהכלא של כמה נשים, קרבות ההברחה הזעירה, כדי לחלץ מגזר דין המוות הצפוי להן. אך הצלחותיו הספורות לא עמעמו את תחושת הזעם וחוסר האונים של כלל הציבור כאשר בסוף 1941 וראשית 1942 הוצאו להורג עוד עשרות יהודים. למרות זאת לא פסקה ההברחה. מצוקת המזון גברה על הפחד. הענישה המחמירה אך הרגישה את הסיכונים שנטלו על עצמם המבריחים, ובצר הביקורת התרבו בגטו הקולות שהצביעו על תפקידם החיוני של המבריחים בהעלאת סיכויי ההישרדות של הציבור היהודי. לעומת זאת המשיך מעמדם של השוטרים היהודים להתדרדר. על השתתות שפשתה במשטרה התוסף לא רק מעמדם המשופר אלא גם מגעם המתמיד עם שלטונות הכיבוש. אמנם דרישת הגרמנים שהמשטרה היהודית תסייע בכיצוע גורי המוות שהוטלו על ה"פושעים" היהודים עוררה חמלה כלפיהם, אך רבים גם החלו לזהות אותם עם האויב. יתר על כן, השוטרים היהודים שפעלו לצד החיילים הגרמנים נחשפו למוסר הגרמני והיו בהם שאף אימצו לעצמם אופני התנהגות מבישים.

על-אף המנהל העצמי שהתקיים בגטו והאחריות שנשא היודנט על המתרחש בו, בכל שנות קיומו של הגטו היו הגרמנים נוכחים בו

ברוחם וכגופם. הם המשיכו להטיל על היהודים צווים ואיסורים ולא נמנעו מהכנסת כוחות לגטו. כך למשל העביר ב-24 בדצמבר 1941 הס"ס לירדנר צו ולפיו על כל יהודי הגטו להעביר לגרמנים בתוך פחות משבוע לא רק מעילים ושמיכות שהיו עשויים מפרוות, אלא גם כל פיסה אחרת ובכללה ציוראזים וכובעים. היו שמיהרו למכור את פרוותיהם לפולנים אשר שילמו תמורתם סכומים מגוחכים, והיו שהחביאו אותן במקומות מסתור בתוך הגטו או השמידו אותן. אך מרבית היהודים מסרו את פרוותיהם לגרמנים. נטילת הפרוות בעצם ימי הקר שהמשטרמטרות בהם הייתה מתחת לאפס גרמה שכל גורא ליהודי גטו ורשה.

יתר על כן, למרות שבמהלך קיץ 1941 נשלחו יותר מ-11,000 צעירים יהודים למחנות עבודה נהגו גרמנים, רובם אנשי ס"ס, לחדור לגטו במטרה לתפוס כוח עבודה מזדמן. צעדים אלה הפחיתו את מספר הגברים בגטו ורשה בכלל ואת מספרם של הצעירים בפרט. בראשית 1942 היו בגטו ורשה כ-70,000 גברים שגילם נע בין עשרים לארבעים ותשע, ומספר הנשים באותה תקופה עלה על 107,000. יתר על כן, הצעירים שנותרו בגטו ואשר לא הועסקו במקום בטוח השתדלו להסתתר והעול הכלכלי נפל בעיקר על כתפי הנשים והילדים. מציאות זו הביאה לשינוי משמעותי בתפקידיהם המסורתיים של בני המשפחה היהודית.

התמורה שחלה במוקם המשפחה היהודית בגטו ורשה נבעה בראש ובראשונה מאבדן פרטים רבים מתוכה. אלפי יהודים נהרגו בימי המלחמה, נחטפו בימים הראשונים לכיבוש או נספו עקב התנאים בגטו. משפחות יהודיות מעטות נותרו בשלמותן, ואף לא אחת מהן יכלה לשמר בגטו את שגרת חייה טרם המלחמה. מצוקת החיים היוסיומית הדיגישה עוד יותר את ערעור המבנה המסורתי: ילדים צעירים שימשו הורים לאחיהם הקטנים, וזקנים רבים נותרו ללא כל נפש קרובה. למרות זאת הפכה המשפחה לעתים מקור של כוח לחבריה: הורים נאבקו להשגת מזון בשביל ילדיהם וניסו להגן עליהם מפני המציאות הקשה הסוכבת אותם. ובכל זאת חלה עולם הגטו לתודעת הילדים ומשתקיהם שיקפו לא פעם את אימת הימים ההם. גם הילדים פעלו להגן על הוריהם: חלקם יצאו במקומם לעבודות כפייה או עזרו בפרנסת המשפחה, ואחרים ניסו להקל עליהם

על-ידי הסתרת חוויותיהם הקשות. אך היו גם מקרים שבהם פוררה מצוקת הקיום בגטו את המרקם המשפחתי: המחסור במזון קרע משפחות וציפיות הדיור העלתה אל פני השטח מתחים אישיים.

ילדים רבים שוטטו עוזבים ברחובות הגטו: חלקם היו יתומים, אחרים עזבו את הבית המוכה והיו שניצלו את יציאת החרים לעבודה כדי לשוטט ברחוב. במהרה נוצרו כעין כנופיות של בני נוער יהודים אשר סיגלו לעצמם אורח חיים בריזני.

האיסור שהטילו הגרמנים כבר בראשית הכיבוש על פתיחת בתי ספר לילדים יהודים הקשה על היירדנר להתמודד עם תופעות אלה. בעקבות בקשות חוזרות ונשנות הותר לו אמנם לפתוח בגטו מסגרות אחרות לחינוך מקצועי על-יסודי, כגון אדריכלות וגרפיקה, ומאות צעירים אכן הוכשרו בהן, אך כל פעילות חינוכית מסודרת לילדים צעירים יותר נאסרה. מציאות זו הביאה לכך שמרבית העבודה החינוכית בגטו ורשה, הפרטית והציבורית, נעשתה באופן לא-חוקי. הורים שידם השיגה זאת שכרו מורים פרטיים לילדיהם. תנועות פוליטיות פתחו כיתות לימוד מחתריות, וגם מוסדות הסעד שילבו בפעילויותיהם עבודה חינוכית ענפה. מורים רבים שמרו את ציוני התלמידים כדי שבעתיד תכיר מערכת החינוך הפולנית בהשכלתם, ובגטו נפתחו אפילו קורסים אחרים המקבילים ללימודים אוניברסיטאיים. רק בסוף 1941 הותרו הגרמנים לפתוח בתי ספר יסודיים בגטו. כ-6,700 ילדים למדו ב-19 מוסדות של זרמים שונים שהוקמו במהירות, אך בתקופה ההיא היו בגטו למעלה מ-50,000 ילדים בגיל בית ספר. בסופו של דבר הקיפה הפעילות החינוכית המרשימה שנעשתה בגטו ורשה רק חלק קטן מהילדים. כעבור הרוב היו הלימודים בגור מותרות בלתי מושגים.

תרומתן של המפלגות הפוליטיות ושל תנועות הנוער היהודיות לפעילות החינוכית המתחרתת בגטו ורשה הייתה גדולה ביותר והתאפשרה במידה רבה הודות לחוסר העניין שגילו הגרמנים במשך תקופה ארוכה כלפי עבודתן. אמנם בימים הראשונים למלחמה יצאו את ורשה רבים ממנהיגי התנועות הפוליטיות וכוזרי תנועות הנוער, ובראשית הכיבוש הנאצי חידשו את הפעילות בעיקר נשים ובני נוער. אך שכבת ההנהגה הצעירה של תנועות

הנוער חזרה לוורשה הכבושה בתוך חודשים ספורים. צעירים אלה החליטו שימי המבחן העומדים לפתחו של הציבור היהודי מחייבים את שובם וראו את מחויבותם לתנועה ולחברה היהודית כחשובה יותר מהסכנה שנשלו על עצמם. בין הבולטים בחוזרים היו יוסף קפלן ומרדכי אנילביץ' אנשי השומר הצעיר; יצחק צוקרמן וצביה לופטקין מתנועת דרור; ואליעזר גלך איש גורדוניה.

במהרה חודש הקשר בין אנשי תנועות הנוער לבין חברי הנהגת הציבור שנתרו בעיר. אישי ציבור ממפלגות שונות הבינו כי מציאות החיים תחת הכיבוש מחייבת שיתוף פעולה, ולצד ייסא הוקמה מועצה ציבורית מייעצת שבה היו חברים אנשי ציבור ממגוון הקשת הפוליטית. תחילה חסרה הפעילות הציבורית של המפלגות ושל תנועות הנוער תכנית מוגדרת, אך תוך זמן קצר גובשו כיווני פעולה מרכזיים. מצוקת החומכים בדרך האידאולוגית ובכלל גם הפליטים עוררה יזמות ראשוניות סביב פעילות הסער, ולצדן החלו להתפתח חיים פוליטיים עשירים. במטבחים הציבוריים הועלו סוגיות חברתיות ונבחנו עמדות פוליטיות, וצעירים רבים התגייסו להעסקת ילדי הגטו בתכנים הקרויכים לדרכם האידאולוגית. תנועות הנוער קיבלו על עצמן את מרות המפלגות הפוליטיות בגטו וראו בהן את הסמכות הבכירה; פעילויותיהם של הדורות השונים השתלבו והיוו זו את זו.

תנועות הנוער בוורשה הפכו במהרה להנהגה אזורית לחבריהן תחת הכיבוש הנאצי בנג'לגוברנמן (GG, Generalgouvernement), הממשל הכללי של אזור הכיבוש בפולין. בעזרת קשרים וקשריות נשמר המגע עם חברי התנועה בקהילות שונות ובחלק ניכר מפעילויות התנועות, כדוגמת סמינרים והכשרות, השתתפו חברים מפולין כולה. בפעילותן הדיגשו התנועות הפוליטיות בצד ההישדרות הפיזית את הכוונה לקדם את הכרתו האידאולוגית של הנוער היהודי, לפתח את חשיבתו ולהעשיר את עולמו הרוחני. חלק חשוב מפעילותן נעשה באמצעות העיתונות החשאית הענפה שפורסמה בגטו ורשה. על דפיה התנהלו ויכוחים ערים כדבר שאלות ערכיות מחיי הגטו, נותחו אירועים משמעותיים מתולדות העם היהודי והעולם לאור השקפות אידאולוגיות שונות והוכחו ידיעות על המתרחש בחזית המלחמה.

בצד הפעילות הפוליטית המשיכו להתקיים בוורשה חיי דת ערים. אמנם כבר בתחלת הכיבוש הפכו החיים הדתיים בוורשה מסוכנים ביותר ומצוות דת אחרות, כגון התפילה, נאסרו במפורש. גם השחיטה הכשרה נאסרה בתואנה של אכזריות יהודית לחיות, ומקוואות נסגרו בתירוץ שהם כלי להפצת מחלות. ואלם מרבית שומרי המצוות ניסו למצוא דרכים פרטיות וציבוריות להמשיך לקיים חיים דתיים. בימי חול התפללו רבים ביחידות, אך בימי חג לרוב נערכו תפילות המוניות שבהן השתתפו גם יהודים שאינם שומרי מצוות. עם ביטול האיסור על התפילה באביב 1941 נפתחו עשרות בתי כנסת ברחבי הגטו. על מנת להתמודד עם איסור השחיטה שיגרו יהודים דתיים שוחט אל מחוץ לגטו, והבשר הכשר הוברח לתוכו. כאשר הוטל ספק בכשרות הבשר שהגיע בדרך זו או כאשר חסרו האמצעים להמשיך בהברחת הבשר התנודו חלק מהיהודים מאכילתו. לעומתם לא הקפידו יהודים רבים בגטו ורשה על הכשרות. במצוקת הרעב הם שמחו על כל פיסת מזון שהגיעה לפיהם ובדרך כלל לא ניסו לברר את מקורה.

חלק מאורח החיים הדתי לא נאסר במפורש על-ידי הגרמנים, אך קיומו העמיד את היהודי האדוק בסכנה גדולה. כך למשל הפך הלבוש הדתי המסורתי את היהודים החרדים מטרה מועדפת להתעללויות הגרמנים. יהודים אשר מפאת הסכנה הסירו את הלבוש המסורתי וגילחו את זקנם, והיו אחרים שהקפידו לשמור על חזות יהודית במשך כל שנות קיום הגטו על-אף הסכנה. אין ספק שהיו שומרי מצוות אשר ניסו להמשיך לקיים אורח חיים דתי במגבלות הנאים הבלתי אפשריים של החיים בגטו. אך בקרב רבים נחלשה האמונה ויהודים רבים, כולל צעירים ממשפחות דתיות, התפקדו. לנוכח תופעה זו ניסו הרבנים ומונהגי הדת אשר נותרו בוורשה לתת מענה רוחני ומעשי לציבור המאמינים.

בצד החיים הדתיים היהודים שהתקיימו בגטו נערכה בו גם פעילות דתית נוצרית. כ-2,000 מומרים, שהנאצים החשיבו אותם בני הגזע היהודי, גורשו לגטו ורשה בראשית 1941. חיייהם התרכזו סביב שתי כנסיות שפעלו בגטו ואשר שימשו להם לא רק מקום פולחן אלא אף מרכז קהילתי. קהילות המומרים בגטו ורשה חיו בכיבוד מוחלט מהציבור

היהודי, והיו בין המומרים אף שאחוז בעמדות אנטישמיות. גם הציבור היהודי ראה בהם גורם שלילי; נטרו להם על מצבם הכלכלי המשופר והאשימו אותם בהשתלטותם על עמדות מפתח בגטו.

בגטו ורשה התקיימה פעילות תרבותית ענפה, אך רק חלקה הקטן נעשה בגלוי. הגרמנים החירו ליודים לפתוח בתי קפה ותאטראות, אך אלה שימשו בעיקר, אם כי לא רק, את המתעשרים החדשים של הגטו. מרבית פעילויות התרבות בגטו נערכו במחתרת והתבצעו בזיקה לגופים פוליטיים מחתרתיים קיימים. ייקאָר (ידיד שע קולטור אָרגאַניזאַציע, ארגון יהודי לתרבות וידישו) ערך ערבים ספרותיים וכינס מפגשים לציון יובל ליוצרים יהודים ידועים. "תקומה" הדוויזיוניסטי ארגן מופעים בשפה העברית, ובמוסדות שונים נערכו קונצרטים, הופעות של חזנים ועוד. ספריות נפתחו בחשאי ברחבי הגטו וסופרים, במאים ומשוררים יהודים המשיכו לכתוב בימי המלחמה יצירות ששאבו השראה מציאות חייהם בגטו. פעילויות התרבות סיפקו בידור זול יחסית לציבור, השכיחו לזמן קצר את החרדות הקיומיות וסיפקו פרנסה, ולו חלקית, להמוני האנשים חסרי הפרנסה. אך בו בזמן גמתחה עליהן ביקורת ציבורית: רבים תקפו את התור למופעי תרבות שהשתרך על פני מדרכות מכוסות בגוויות וטענו שאין לקיים מופעי תרבות במקום שבו רבים כל כך המתים.

מפעל מרשים וייחודי שהתקיים בגטו ורשה היה ארכיון עונג שבת שהוקם והופעל ביזמתו של ד"ר עמנואל רינגלפלום במטרה לתעד את מציאות החיים תחת הכיבוש הנאצי. בצד איסוף מסמכים שהגיעו לידיהם דרכו ועודדו אנשי הארכיון מגורים שונים בחברה היהודית לתעד את חייהם בגטו. עם הגעם הידיעות הראשונות בדבר הפתרון הסופי נרתם הארכיון למשימות החשובות של איסוף מידע על רציחת היהודים, פרסומו בקרב היהודים בגטו והעברתו לעולם החופשי. המסמכים הרבים שאספו עובדי הארכיון ואשר נמצאו לאחר המלחמה הם עדות רבת ערך לעומק מצוקותיהם ולעושר חייהם של יהודי פולין בכלל ושל יהודי ורשה בפרט בתקופת הכיבוש הנאצי. הם אף מעידים על עוז רוחם של אנשי הארכיון שהקדישו מאמצים רבים כדי שלדורות הבאים תהיה תמונה מלאה ככל האפשר על חייהם. תעודות אלה ומקורות נוספים מצביעים על כך

שלמרות היעב, הצפיפות והמצוקה המתמדת התקיימו בגטו ורשה גם חיי רוח ותרבות עשירים. למרות סגירת המוסדות הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים, ועל אף האיסורים הרבים שהוטלו על הציבור היהודי, מילאו חיי הדת והתרבות וכן הפעילויות הפוליטיות וההשתתפותיות המפגלגיות חלק מהותי ונכבד בחיי היהודים.

החל בסתיו 1941 החלו להסתנן לגטו ורשה ידיעות בדבר רציחות המוניות של יהודים במזרח פולין. בינואר 1942 הצטרפו אליהן שמועות בדבר השמדת יהודי מחוז לודז'. במוהרה החלו תנועות הנוער לטעון כי הגרמנים פתחו בתכנית השמדה כוללת של היהודים ועל כן אין מנוס מארגון התנגדות מווינת. במרס 1942 התכנסו ראשי הציבור בוורשה ויצחק ציקורמן, נציג תנועות הנוער, ניסה לשכנע את "האקטיבה הציבורית" בצורך להקים ארגון הגנה כולל. הצעתו נדחתה לא רק בגלל חוסר היכולת לאמת ולהפנים את ידיעות האיזב ואת הפורשנות הכוללת שהציעו לה הצעירים; רבים חששו כי כל התארגנות עלולה לעורר מעשי נקמה גרמניים ולפגוע בסיכויי ההישרדות של הציבור היהודי. לכך הצטרפה התנגדות תנועת הפועל אשר טענה כי מתוקף משנתה האידאולוגית אין היא יכולה לקבל התארגנות יהודית נפרדת מזאת הפולנית. למרות התנגדות ההנהגה הציבורית יזמו הקומוניסטים באפריל 1942 את הקמת הגוש האנטי-פשיסטי, שאליו הצטרפו גם תנועות השמאל הציוני. אך הניסיונות לארגן יציאה של צעירים יהודים חמושים ליצרות לא צלחו, ובעקבות מאסרים אחרים שנעשו בקרב הקומוניסטים חדל הגוש מלהתקיים.

באמצע אפריל 1942 וועד גטו ורשה. בלילה שבין ה-17 ל-18 חדרו לגטו כוחות גרמניים והציאו להורג 52 יהודים על-פי רשימה מוכנה מראש. בין הקרובות היו פעילי מחתרת, סוכנים ידועים של הגרמנים ויצרני מזון בגטו, כגון האופים. אירוע זה זכה לכינוי "ליל הדמים" או "ליל ברתולומאוס". לדברי צ'רניאקוב הודיעו לו הגרמנים כי הסיבה לשבח הייתה עיתונות המחתרת ולכן הוא ביקש להפסיקה. אך מפציי העיתונות המחתרנית דחו את הגרסה הגרמנית וטענו כי ליל הדמים הוא דפוס גרמני המקדים את גירוש יהודי ורשה ומטרתו להגביר את הסדר בקרב היהודים ולחלל גורמים העשויים לזיום התארגנות מווינת. עקב

כך המשיכו תנועות הנוער והארגונים הפוליטיים בפעילותיהם. אך השמועות בדבר השמדת היהודים, החדירות הגרמניות הליליות שהיו לשגרה והטרור הנאצי הגובר יצרו בקרב יהודי גטו ורשה חרדה עצומה מפני גירוש קרוב. אדם צ'רניאקוב פנה לגורמים גרמניים שונים במטרה לברר אם יש אמת בחרושת השמועות, ובקצבות תחשופותיהם הגמורות הוא פרסם הודעה מפורשת כי אין לכך כל יסוד. ימים ספורים לאחר מכן החל גירוש יהודי ורשה.

ב-21 ביולי 1942 נאסרו כמה מאנשי היודנט ונלקחו כבני ערובה. ובגטו פורסמה הודעה רשמית על-פינוי יחודי ורשה למזרח, למעט כמה מגורים ובהם אנשי היודנט, עובדי מוסדות הציבור, פועלי המפעלים הגרמניים ושוטרים יהודים. למחרת, ב-22 ביולי, החל מה שכונה לימים "הגירוש הגדול", שבמהלכו נשלחו מרבית יהודי ורשה לטרבלינקה ונרצחו שם. אסורי בית הכלא היהודי, אנשי נקודות הפליטים וקבצני הרחובות היו הראשונים שגורשו לאומשלגפלאץ (Umschlagplatz), כיכר השילוחים), אשר שימשה עד אז את הטרנספרשפלה. שם הם הועלו לקרונות משא והובלו לכיוון לא ידוע. מאופי הגירוש ומההודעה הרשמית הבינו היהודים כי בכוננת הנאצים לגרש מן הגטו כ-70,000 יהודים מובטלים ומורעבים וכי לשאר היהודים יותר להישאר בו. אך כשהתברר לצ'רניאקוב ב-23 ביולי כי בין המגורשים נמצאים גם ילדים הוא נטל את נפשו בכפו. נראה שצ'רניאקוב נקרע בין איזמים מפורשים לחייה של אשתו לבין מחויבותו לציבור היהודי ובראש ובראשונה לילדי הגטו.

עוד באותו היום התכנסו אנשי ציבור ונציגי המחתרת לישיבה רחופה. כמה מהם ובראשם אנשי תנועות הנוער ונציגי הפונד דרשו לארגן התנגדות ציבורית לגירוש, אך מרבית הנוכחים התנגדו. היו שטענו כי מעשה שכזה יסכן את הגטו כולו וכי בכוננת הנאצים לגרש רק חלק קטן ממנו. אחרים הסתמכו על רחמי שמים.

התאבדותו של צ'רניאקוב פגעה במעמדו של היודנט והגבירה את תחושת הבהלה בקרב הציבור היהודי. את מקומו של צ'רניאקוב תפס סגנו, מארק ליכטנבאום, אשר ציית להוראות הגרמניות ונייס את המשטרה היהודית לביצוע הגירוש. יוחף שרינסקי, מפקדה של המשטרה היהודית.

נאסר עוד כמאי 1942, לפני הגירוש, בשל סחר אסור בפרוות. סגנו, עודך הדין יעקב לייקין, פיקד על כ-2,500 השוטרים היהודים שנדרשו לספק מכסה זימית של 7,000 יהודים כדי לשמר את חסינות משפחותיהם מפני הגירוש. לייקין האמין כי עדיף שהגירוש יעשה על-ידי יהודים ולכן מילא את פקודות הגרמנים בדייקנות, בנוקשות ואף באכזריות. מכיוון שעבודה במפעלים הגרמניים הכביחה הגנה מפני הגירוש לעובדי ולבני משפחתו החלו המונים לצבוא על דלתות המפעלים הרשמיים. משאלה סירבו לקבל עובדים חדשים נפתחו בגטו עשרות מפעלים מאולתרים וחלקם אף זכו לאישור גרמני זמני. הציבור היהודי היה מוכן לשלם סכומי כסף אידיים כדי לקבל אישור עבודה חתום, והיו שניצלו זאת להפקת רווחים.

עקב התנגדותם של נציגי הציבור היהודי בגטו לפעול כנגד הגירוש התכנסו ב-28 ביולי נציגי תנועות הנוער השומר הצעיר, דודר ועקיבא וקיימו את הארגון היהודי הלוחם, אי"ל (Bojowa, ŻOB Żydowska Organizacja Żydowska Komitet) לצדו הוקם ועד יהודי לאומי (Żydowski Narodowy, ŻKN), שהיה גוף ציבורי. פעילותו הראשונה של אי"ל הייתה להודיע לציבור היהודי כי יעד המגורשים הוא טרבלינקה ומשמעותו מוות. אך הכרוזים שהפיץ אי"ל התקבלו בעינות על-ידי יהודי ורשה. רבים מהם ראו בכרוזים פרובוקציה גרמנית שנועדה ליצור עלילה לחיסול מוחלט של הגטו.

כבר בשבוע הראשון לגירוש נוצרה בגטו מצוקה מחודשת: השמירה על גבולות הגטו התהדקה, ההברחה אליו הופסקה באחת, ועקב כך עמדו יהודים רבים על סף מוות מרעב. ב-29 ביולי פרסמו הנאצים כי מי שיחייצבו לגירוש מרצונם יקבלו שלושה קילוגרמים לחם וקילוגרם אחד של ריבה, ואלפים נהרו לאומשלגפלאץ. טרבלינקה הייתה כגוד שמועה, ואילו המוות מרעב היה ממש. כאשר עלה מספר הנתפסים על מספר הקרונות לטרבלינקה היו שחיכו באומשלגפלאץ ימים שלמים, ללא מזון או מים. כיכר זו הייתה בקיץ 1942 לזירת השבר והאימה של הטרגדיה היהודית בוורשה.

ב-31 ביולי 1942 הצטרפו לביצוע הגירוש כוחות ס"ס ואנשי יחידות

כנגד הגרמנים בהפגנת מחאה ולבצע כעין התאבדות קולקטיבית, אך כמה מנציגי הבוגרים של הארגון הצליחו לבלום יזמה זו. טענתם הייתה שנקיטת צעד שכזה לאחר אבדן מרבית הציבור היהודי רק ימלא את רצון הנאצים וכי על המחתרת להכין את מאבקה האחרון באופן יסודי.

בראשית ספטמבר 1942 חזרו הכוחות הגרמניים לגטו. כ-5 בו פורסמה ברחבי הגטו הוראה המחייבת את כל היהודים להתייצב למחרת היום בתחום מוגדר של כמה רחובות. למנהלי השופים וליוזברג הוקצו כ-35,000 אישורים שאותם היה צריך לחלק בין כלל תושבי הגטו, שמינינים או היה עדיין יותר מ-120,000 נפש. במשך שבוע ימים, בין 6 בספטמבר ל-12 בו התקיימה ברחובות האלה סלקציה אכזרית שכונתה לימים ה"דוד" (Kociol). רק מעטים מבין אלה שהצליחו להוכיח כי הם מועסקים במפעלים גרמניים זכו לקבל אישור. השאר גורשו לטרבלינקה.

את הגירוש הגדול חתמו כמה אקציות, שהאחרונה שבהן נערכה בשוטרם היהודים ובכני משפחותיהם.

בפרק הזמן שבין 22 ביולי ל-21 בספטמבר נשלחו מגטו ורשה לטרבלינקה כ-300,000 יהודים. 11,000 יהודים נוספים הועברו למחנות עבודה, וכ-10,000 נרצחו בתוך הגטו. כ-90% מהגברים והנשים שחיו בגטו ורשה נרצחו באכזריות במהלך הגירוש הגדול. בקרב הילדים והזקנים עמדו האבדות על 99%. אך הגטו לאחר הגירוש היה שונה מזה שקדם לו ולא רק בהרכבו האנושי. הגטו הקטן וחלקו הדרומי של הגטו הגדול הוחזרו לשטחה הארי של העיר, וכשטח שנותר נוצרו שלושה איים: הגטו המרכזי, אזור השופים, ושופ המברשתנים. רק ל-35,000 איש אשר הצליחו להוכיח כי הם מועסקים במפעלים גרמניים בתוך הגטו או מחוץ לו הותר להישאר בגטו. אליהם התווספו עוד כ-15,000 יהודים "פראים", קרי – יהודים לא-חוקיים שהסתתרו בו. הגרמנים פרסמו הוראות מחמירות אשר אסרו על היהודים לעזוב את גבולות השופ במשך שעות העבודה, וסביב השופים החלו להיבנות חומות. סמכותו של היוזברג הצטמצמה באופן ניכר וכל הפרה של הוראה גרמנית גררה בעקבותיה הוצאה להורג לאלתר.

גטו ורשה במתכונתו הקודמת חדר מלחלקים ובפעל הפך למחנה עבודה. העבודה בשופים התנהלה שבעה ימים בשבוע והתשלום בעבודה

העזר של מבצע ריינהרד (Aktion Reinhardt), ואכזריות הגירוש גברה עשרת מונים. אנשי הס"ס, השוטרים הגרמנים ועוזריהם האוקראינים החלטוים חדרו לתוך סמטאות הגטו, חשפו אנשים מהרחובות והוציאו את קרבנותיהם מהבתים מבלי לשים לב לתעודות שהיו ברשותם. סכנת הגירוש הביאה לכך שבתוך זמן קצר הרחוב היהודי בגטו ורשה, שהיה בעבר מרחב ציבורי חשוב ביותר, חדל מלהתקיים. בראשית אוגוסט בוטלה הגנתם של עובדי מוסדות הציבור, ופעילי ציבור רבים גורשו מהגטו. ביניהם נלקחו לאמשלגפלאץ 200 ילדי בית היתומים של יאנוש קורצ'אק. צוות העובדים ובראשם "הדוקטור הזקן", כפי שכונה קורצ'אק, הלכו עם הילדים לקרונות, והוא עצמו אף סירב להיענות להצעת להציל את נפשו. כך נהגו גם מחנכים רבים אחרים.

כ-10 באוגוסט חזרו הגרמנים על פיגוי הגטו הקטן והחזרת שטחו לצד הפולני של העיר. עשרות אלפי יהודים נאלצו לנודד ברחובות על-אף הסכנה התמידית ולחפש לעצמם מסתור באזור שהיה נתון אף בסיוט הגירוש. בימים אלה גדל מספר המתאבדים בגטו – תופעה שנעדרה עד אז מחיי יהודי ורשה.

כ-15 באוגוסט החלו אנשי מבצע ריינהרד בגירוש יהודי נפת ורשה ונוכחותם בתוך הגטו פחתה. אך הכוחות המעטים שנותרו בו החלו בסתיקה שיטתית של הגטו. הם חדרו לבתים, היפשו מקומות מחבוא והחלו לבצע אקציות גם בתוך השופים. אנשים לא-עובדים ששהו בשופים, ובהם גם בני משפחות העובדים, נשלחו. במקרים רבים נלקח כל השופ המאולתר לאומשלגפלאץ. בתקופה זו כבר התבררה ליהודי ורשה המשמעות האמתית של טרבלינקה וסכנת הגירוש הפכה למוחשית.

במשך ימי הגירוש הגדול החלה המחתרת היהודית בפעולותיה הראשונות ובהן ניסיון התנקשות בשייננסקי, מפקד המשטרה היהודית. על-אף כישלון הפעולה – שרינסקי רק נפצע – זו הייתה עבור המחתרת היהודית יזמה ראשונית חשובה שפותחה בהמשך. עם זאת, במהלך ימי הגירוש נרצחו כמה ממנהיגי החבלטים של המחתרת הצעירה ובהם יוסף קפלן ושמואל פֶרסלב. אבדן זה עורר בקרב צעירי המחתרת תחושות של תסכול וכישלון. הרוב תבעו לצאת בצעד הפגנתי ונואש, לקום

בוטל. לכאורה היו היהודים אמורים להתקיים מכרטיסי מזון שחולקו לעובדים ומשירותים נוספים שהיו אמורים להיות מסופקים להם בחינם. "היהודים הפראים", שהיו קרוב לשליש מתושבי הגטו, לא זכו לקבל כרטיסי מזון, והאוכל שחולק בשופים לא היה מספק. במהרה הוקמה מערכת מקבילה ובלתי חוקית של מאפיות, חנויות למכר מזון, מספרות ועוד. המטבע העובר לסוחר היו חפצי ערך שנתורו בגטו, ואחד הקרים שבהם היה רעל.

ואולם הסדר הגרמני, הפיזי והנפשי, לא פסק בגטו גם במשך הימים האלה. מאות יהודים שנתפסו כרחובות נורו למוות, ואחרים הוצאו להורג במקום עבודתם. בראשית נובמבר 1942 הורו הגרמנים להקים בגטו בתי מחסה לילדים העזובים, בשענה הצינית כי על כל עם לדאוג לילדיו. הם אף קראו לשארית יהודי הגטו לפתוח בשופים תאטרונות ובתי קפה. הלכה למעשה הרחיבו הוראות אלה את מרחב הפעולה היהודי בתוך השופים, ובכמה מהם הוקמו נקודות לטיפול בילדים ויוסדו קופות לעזרה הדדית במקרי מחלה. במהרה החלה להתפתח בשופים וכפליצבוקות כעין פטיוזיטיות מקומיות, והוקמו בהם מסגרות חברתיות הלופיות לאלה שאבדו כימי הגירוש.

אך האבדן האישי, חוסר האונים של הפרט ושגרת האלימות הגרמנית הביאו לתופעות שנעדרו כעבר מהרחוב היהודי: שכרות, מתירנות מינית וגנבות היו לשגרה. בקרב רבים רווחה התחושה של "אכול ושתו כי מחר נמות", שיצרה יחס של זלזול ברכוש האדם הפרטי ואף בחייו. את מקומה של החרדה הקיומית מימי הגירוש תפסה לאחר הגירוש מועקה נפשית קשה. יהודי הגטו הבִּיְנו כי חייהם אינם מובטחים, ורבים האשימו את עצמם על חוסר היכולת להגן על יקיריהם. במציאות זו התגברו הקולות אשר ביקרו בחריפות את פעילות המשטרה היהודית כימי הגירוש ואשר הצרו על כך שהציבור היהודי לא התנגד באופן מעשי לגרמנים.

גילויי התפוררות לא נעדרו גם בקרב חברי המחתרת אשר היו עדים לברוטליות הגירוש הגדול. מי שהצליח לאחז מחדש את שורות המחתרת המורסקת היה מרדכי אנילביץ', אשר שהה בקיץ 1942 בִּנְגֶ'לִמְבִּיה (Zagłębie) בשליחות מפלגתית וחזר לגטו בתום הגירוש. בתקופה זו

היה אי"ל לארגון שאיחד את מרבית הצעירים אשר גדלו כתנועות הנוער הציוניות סוציאליסטיות וכתנועת הפונד. לצדו הוקם בסוף הגירוש הגדול ארגון מחתרת נוסף, האיגוד הצבאי היהודי – אצ"י (Żydowski Związek Wojskowy), מסודם של חודמים הרוויזיוניסטיים. לאצ"י הייתה מועצה ציבורית נפרדת בראשותו של דוד ודובינסקי. בחודשים אוקטובר ונובמבר הדגישו בכריכה המחמורת בגטו את משמעותו האמתית של טרבלניקה והתארגנו לקראת פעילות עתידית מזוינת. כצעד ראשון התרחבו ההוצאות להורג של יהודים אשר נתפסו כאחראים לאסונו של הציבור היהודי כימי הגירוש: לייקין ובכירים נוספים ביוזגרט נרצחו וכרובי הגטו פורסמו גורי דין המוות שהוציאו המחחרות היהודיות.

ב-9 בינואר 1943 הגיע היינריך הימלר לווורשה. ביקורו בגטו שהכיל אז יותר מ-50,000 יהודים, רבים מהם ללא אישור, העלה את חמתו ודוּאָרְדֵשׁ להפחית את מספרם באופן מידי. עקב כך נכנסו לגטו כ-18 בחודש כוחות גרמניים גדולים במטרה לגרש כ-8,000 יהודים "פראים". אמנם הגירוש הפתיע את הציבור היהודי, אך תגובתו הייתה מהירה: עשרות אלפי יהודים, ובהם גם בעלי התעודות, הסתתרו, ופקודותיהם של הגרמנים שרדשו מזהיזורים להתייצב לבדיקת תעודות לא נענו. זו הייתה הפעם הראשונה שבה נאלצו הגרמנים להיכנס לבתי הגטו כדי לרכז את היהודים.

גם חברי המחתרת הופתעו ולא הצליחו לחליט על פעולה מתואמת, אך אנשיהם הגיבו במהירות. קבוצת לוחמים של חברי השומר הצעיר בפיקורו של מרדכי אנילביץ' הצטרפה לשירה של יהודים שהוכלו לאומשלגפלאץ. לפתע, ועל-פי אות מוסכם, החלו הלוחמים לירות בגרמנים באקדחים הספורים שהיו ברשותם. כל הלוחמים, למעט אנילביץ', נהרגו בידי הגרמנים בתוך דקות ספורות, אך שירת המגורשים פורזה. זמן קצר לאחר מכן אירעה התנגדות חמושה נוספת. כאשר נכנסו כוחות גרמניים לדירה שבה שהו כמה חברי המחתרת מתנועת דרוו במטרה להיטיב את היהודים לרדת לרחוב ירו עליהם היהודים וחמקו דרך הגגות.

בסופו של דבר שהו הכוחות הגרמניים בגטו עד 22 בינואר. בפוק זמן זה גורשו ממנו כ-4,500 נפש וקרוב ל-2,000 יהודים נוספים נורו

למוות ברחובותינו. הציבור היהודי בגטו ורשה, אשר האמין כי מטרת הגרמנים הייתה הידוש הגידוש הגדול וחיסול הגטו, ראה בתוצאות גידוש ינואר כישלון גרמני. בעיניהם היה הגורם המרכזי לעיבוד הגידוש סירובם של היהודים להתיישב כנדרש. הגרמנים לעומת זאת החליטו בעקבות התנהלות גידוש ינואר להקדים את פינוי עובדי השופים לחיסול הגטו ומינו את התעשיין הגרמני טֶבְּנֵס כאחראי להעברתם השקטה של הפועלים המיומנים למחנות עבודה באזור לופליץ. פניותיו של טֶבְּנֵס לציבור העובדים נתקלו בחוסר אמון מוחלט. הסיבה לכך לא הייתה רק ניסיונם של היהודים בקיץ 1942, אלא גם פרסומי המחתרנות שהתירעו כי מדובר בהטעיה גרמנית נוספת.

בלימים אלה היו המחתרנות היהודיות לנוכחות בקרב הציבור היהודי. היודרט והמשטרה היהודית איברו כליל את סמכותם בגטו ובמקומם עלתה, לראשונה, המחתרת כהנהגה ציבורית חלופית בעבור שארית העם היהודי בגטו ורשה. כדי לממן את פעילויות המחתרת, ובעיקר כדי להשיג משאבים כלכליים לקניית נשק, החלו אצ"ל ואי"ל לגבות מיסים מעשירי השופים. מעשים אלה, שכונו "אַקססים", רק העלו את קרנם בתוך הגטו, מאחר שמנהלי השופים נתפסו לרוב כמשתפי פעולה עם הגרמנים. ואולם פעילות מקבילה זו החלה לעורר מתחים בין שתי המחתרנות. שיקולים אידאולוגיים מנעו את איחורן, אך נוצר ביניהן קשר והן החלו לתאם את פעילותן.

כישלון גידוש ינואר חבר לתבוסות הצבא הגרמני בסטלינגרד ולהגברת ההפצצות הסובייטיות על ורשה, ולראשונה זה זמן רב החלו רבים להאמין כי אם יהיה אפשר לעכב את הגידושים ולו בחודשים ספורים תצליח שארית יהודי ורשה לשרוד את המלחמה. תודעת המוות ששררה בגטו מאז הגידוש התפוגגה ורבים החלו לחפש לעצמם ערוץ הצלה. אלה שהיו בידם המשאבים הכלכליים והקשרים הנחוצים כדי לחיות בקרב הציבור הפולני החלו לצאת מהגטו לצד הארי. נראה שבחודשים האחרונים לקיומו עזבו את הגטו יותר מ-12,000 יהודים. חלקם חזרו אליו בתמשך בעקבות הלשונות וסחטנות מצד הפולנים. אך עויבת הגטו לא הייתה בגדר אפשרות ריאליה לרוב דיירי היהודים, והם החלו ליצור מקומות מחבוא בתוך

שטח הגטו. בניגוד למסתור הארעי של ימי הגידוש, הפעם בנו היהודים בונקרים מצוידיים היטב, אשר יכלו להכיל עשרות ואף מאות בני אדם במשך חודשים רבים. נאגרו מאות קילוגרמים של מוצרי מזון יבש, חלק מהבונקרים חוברו לתשתיות העירוניות – מים, תשמל וכיבוי, והיו שניסו להבטיח את נוכחותם של אנשי רפואה במקום המסתור. בכמה בונקרים אף נקנו כלי נשק ונחפרו מנהרות שהובילו לצד הארי.

בו בזמן נוצרה תופעה הפוכה בקרב חברי המחתרת. צעירים אלה קשרו את הפסקת האקציה בפעילות המזוינת של הארגון היהודי הלוחם והאמינו כי הגרמנים לא יאפשרו ליהודי ורשה לחיות עד לשחרור. בימים שבהם שקדו יהודי הגטו על הכנת מסתורים עסקו חברי הנועות המחתרת ברכישת נשק ובארגון הנועת ההתנגדות. שאיפתם הייתה כי המרד יהיה צעד של מחאה המזוינת שהיו יגיעו לאותיותה של יהודי העולם ושל החברה האנושית כולה. עבור א"ל הוכיח מרד ינואר, שכונה בדיעבד המרד הקטן, לגזרות עצמאיות בפיקודו של אנילביץ'. מארק אלמן הופקד על שופ המברשתנים; אליעזר גלר על אזור השופים המרכזי, וישראל קנל היה למפקדו של הגטו המרכזי. יצחק צוקרמן נשלח לצד הארי במטרה לשקם את הקשרים עם המחתרת הפולנית שנפגעו מאוד לאזור שבמרס 1943 נתפס אריה (ירדק) וילנר – נציג המחתרת בצד הארי – על-ידי הגסטפו. עוד קודם לכן הצליח וילנר בזכות הדיי מרד ינואר שהגיעו לפולנים לקבל מהם כ-50 אקדחים וכי-50 רימונים. אך הנשק שהיה ברשות א"ל היה עדיין מועט ביותר: נשקם האישי של כ-50 לחמיו היה אקדח ועשרה כדורים ובכל גזרה היה רובה אחד, ובהמשך התקבל גם תת-מקלע אחד. חברי המחתרת נאלצו ליצור בעצמם כלי נשק מאולתניים כגון רימונים ובקבוקי מולוטוב. בעקבות לקחי ינואר החליט א"ל גם כי אין לנסות לפגוע בגרמנים בשטח הפתוח, אלא יש לשאוף להפתיע אותם מתוך מבוכ הבתים של הגטו. 22 הקבוצות הלוחמות שלו אשר גובשו סביב השתייכות הנועותית הוצבו בדידות משותפות שמחן היה אפשר לצפות על גזרות שונות בגטו. בשל אמונתו כי ליהודים אין הצלה לא הכין לעצמו ארגון זה בונקרים ולא הכשיר דרכי נסיגה והימלטות מן הגטו.

פעילותו של אצ"י הייתה בעלת אופי שונה. אף שהוקם על בסיס אידאולוגי מוצק של התנועות הרוויזיוניסטיות הוא קלט לשורותיו גם אנשים שחלקו על דרכו ובהם אפילו קומוניסטים. רבים מבין 250 חבריו שירתו לפני המלחמה בצבא הפולני, ובראשו עמד פּוֹל פּרַנְקֵל, צעיר מתנועת בית"ר. אצ"י הבין כי לנשק קטן הקוטר תהיה השפעה מעטה בימי המרד, ולכן התרכז בהשגת נשק כבד יותר. הודות לקשריו האישיים עם כמה קצינים פולנים שפעלו במחתרת השיג אצ"י כלי נשק אוטומטיים אחרים, אך האקדח נותר הנשק האישי גם עבור לוחמיו. בתיאום עם אצ"ל התרכזו מרבית כוחותיו של אצ"י בצפון מזרח הגטו והפכו את כיכר מוֹרְנוֹב (Plac Muranowski) שבה התבצרו למתחם התקפתי. מפקדי אצ"י תכננו להנחית על הגרמנים מכת אש ובסיסים הקרובות להסיג את אנשיהם אל מחוץ לגטו בעזרת מנהרה שחירבה בין הבונקרים שלהם לבין הצד הארי.

בשבועות שקדמו לפרוץ המרד נוצרה בגטו עיר תחתית של ממש. כמעט לכל אחד מ-40,000 היהודים שנתוהו בו הוכטח מקום מסתור כאחד הבונקרים, והמחתרות היו לשם דבר בגטו.

בראשית פברואר 1943 פקד הימ"ל על חיסולה הסופי של הקהילה היהודית בוורשה. ב-19 באפריל 1943, ערב ליל הסדר תש"ג, כותר הגטו כוחות גרמניים גדולים וחילי ס"ס חדרו אליו במטרה לגרש את הפועלים למחנות עבודה באזור לופלין ואת שאר הציבור למחנות ההשמדה, אך המוני היהודים שהתכוננו לכך זה שבועות ארוכים הגיבו בהתנגדות עממית רחבה ופתחו במה שנודע לימים כמרד גטו ורשה.

לעיני הכוחות הגרמניים שחדרו לגטו התגלו רחובות ריקים מאדם. יהודי הגטו סירבו להתייצב לפקודתם, והטורים הגרמניים הותקפו על-ידי המחתרות היהודיות: אצ"ל ירה בהם מאקדוחיו; אצ"י הצליח להכביד פעמיים את אחד הטנקים שהוכנסו לגטו, ואתה מעמדותיו שגבלה עם הצד הארי הניפה דגל כחול-לבן ולצדו דגל אדום-לבן פולני. לוחם יהודי אחד נהרג ולגרמנים היו אבודות אחדות. בערבו של הזים נסוגו הגרמנים מהגטו, אף שתפסו רק מאות ספורות של יהודים. ההצלחה בעיני המחתרות ובעיני יהודי הגטו הייתה אדירה. היהודים הסתובבו ברחובותיו כנדהמים ואנשי המחתרת התקבלו כגיבורים.

במשך 27 ימים עמדו יהודי הגטו מול כוחות גרמניים עורפים והקשו עליהם לבצע את המשימה שהוטלה עליהם. לרשות הגרמנים עמדו לא רק טנקים ותותחים, אלא גם אלפי חיילים בעלי ניסיון קרבי שהתחלפו ביניהם כדי לאגור כוח. כוח ההתנגדות היהודית מנה עשרות אלפי יהודים מורעבים שנאחזו בבונקרים בציפורניהם, וכ-750 מגינים, המושיים בעיקר באקדחים, רובם נערים צעירים. למותר לציין כי ליהודים לא היה כל כוח עתודה.

לחימת היהודים ועצמתה הפתיעה גם את הפיקוד הגרמני אשר החליט להטיל את דיכוי המרד על גנרל הס"ס יוֹרְגֵן שְטְרוֹפּ (Jurgen Stroop) בעל הניסיון בלוחמה פרטיזנית. לנוכח לקחי היום הראשון החליט שטרופ לדכא את ההתנגדות היהודית בגטו המרכזי בעזרת כוח צבאי גדול, ובאותו הזמן להתחיל בפינוי הכוח העובר ממפעלי הגטו. אך הלחימה בגטו המרכזי, ובעיקר בכיכר מוֹרְנוֹב, נמשכה ואף התרחבה לשופ המברשתנים.

בצד לחימת המחתרות הייתה זו דווקא ההתבצרות של עשרות אלפי היהודים אשר העניקה למרד את אופיו העממי. יתר על כן, יהודי הגטו, ובהם גם חלק מפועלי המפעלים, לא התייצבו לפינוי מסודר אלא התבצרו בבונקרים, אף שהתנאים שבהם נעשו קשים מרגע לרגע: ביום השני למרד נותק הגטו מרשת החשמל ומתשתיות הגז והמים, וברוב מקומות המסתור נדחסו יותר אנשים משתוכנן ומערכות האוורור התקשו לעמוד בעומס. היקף ההתבצרות היהודית וחוסר היכולת לגרש אלפי יהודים כמתוכנן היה לבעיה קשה עבור הגרמנים. בשלושת הימים הראשונים למרד הצליחו כוחותיהם לתפוס כ-6,000 יהודים, רובם המכריע פועלים במפעלי הגטו המרכזי שהאמינו כי מיומנותם תבטיח את חייהם. כדי לקדם את הגירוש ובו בזמן להגן על אנשיו מפני ידי האקדחים החליט שטרופ להפסיק את קרבות הרחוב ולהיאבק ביהודים באמצעות האש.

ב-23 באפריל החלו הגרמנים בשרפה שיטתית של בתי הגטו, והאש המשתוללת הצליחה במקום שבו נכשלו החיילים המאומנים. האש אילצה את הלוחמים היהודים לנטוש את עמדותיהם, גרמה למותם של רבים והכריחה את המתחבאים לצאת לרחובות. חברי אצ"ל נדרו מבית לבית וניסו להתקיף את הגרמנים בלילות. תושבי הגטו קלטו אותם כבונקרים

שלהם בזרועות פתוחות ואפשרו להם לאגור כוח לפני יציאתם הבאה לפני השטח. לעומת זאת יצאו כוחות אצ"י מהגטו לאחר סיום קרבות הרחוב העזים שבהם גטלו חלק פעיל, כפי שתוכנן מראש. הם העבירו את כוחותיהם דרך מנהרה לצד הארץ, אך בתוך ימים ושבועות נהרגו כולם. הלשנה הובילה את הגרמנים למקום המסתור שלהם, ושם התפתח קרב יריות שכסופו נהרגו כל מפקדי אצ"י והרוב המכריע של לחמיו.

בינתיים הפכו בני הגטו שעלו כאש מלכודות מוות: שרפת התמוכות הביאה להתמוטטות הבתים והרדי בסון קרסו אל תוך הבונקר או חסמו את יציאותיו. אלה שיצאו לחזית הבתים מפחד האש העריפו לא פעם לקפוץ להכות כדי שלא ליפול לידי הגרמנים. גם במקומות שבהם עמד מבנה הבונקר בשרפה ניצרו בו תנאים קשים מנשוא. מחמת האש הגיע החום בבונקרים למאות מעלות צלסיוס; המים רתחו בניגודת רפוצו אותם; מאגרי המזון שלא נשרפו התקלקלו מהחום; האוויר יבש והקשה על הנשימה; העשן שחדר לבונקר עיזר את העיניים והאימה והתופת הביאו את היהודים על סף טירוף. גם אז ניסו רבים להיאחו במקומות המחבוא ולנצל את הלילות לשיפור תנאי החיים בבונקר ולהטבת הסוואתו. בימים אלה היה ביעור הבונקרים חזית המאבק המרכזית של מרד גטו ורשה: בעזרת כלבים ומכשירים מיוחדים אותרו הפתחים של מקומות המחבוא, והיהודים המסתתרים אולצו לצאת עקב החדרת גז מדמיע אליהם והשלכת רימונים. בעקבות כמה מקרים שבהם יזו היהודים המעונים בגרמנים לאחר שהוצאו מהבונקר החלו הגרמנים להפשיטם ולערך עליהם חיפוש קפדני. יהודים רבים נורו במקום, ובאחרים, נשים וגברים כאחד, התעללו הגרמנים באכזריות.

ב־8 במאי צרו הגרמנים על בונקר כרחוב מילה (Mila) 18 שבו התרכזו מפקדיו של אי"ל. הלוחמים ובראשם אנליבין ווילנר סירבו לציית לקריאות הגרמנים לצאת מהמחבוא והעדיפו ליטול את נפשם בכפם. לחמיו אי"ל שלא היו בבונקר זה חולצו מהגטו הבער הודות לפעילותו האמיצה של לוחם יהודי צעיר, קאזיק (Kazik), הוא שמחה קטיהוק, אשר הוביל דרך תעלות הביוב כמה עשרות לוחמים והעביר אותם ליערות שבסביבת ורשה.

כסופו של דבר הצליחה האש והמצוקה האדירה שיצרה להכריע את היהודים המסתתרים, וכוח התנגדות היהודי נחלש והלך. ב־16 במאי פוצץ שטרופ את בניין בית הכנסת הגדול של ורשה והכריז על סיום האקציה הגדולה. ברוח החגיגי שהגיש למפקדיו התפאר שטרופ כי "איך עוד רובע יהודי בורשה" (Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk in Warschau).

על־פי דיווחיו של שטרופ במהלך המרד נתפסו 56,065 יהודים בשטח הגטו, מתוכם קרוב ל־14,000 נורו במקום או נשלחו לטרבלינקה. לדבריו, עוד כ־5,000 נספו בשרפת הגטו. מספרים אלה מופרכים ונראה כי משרתם המרכזית הייתה להאדיר את שמו של שטרופ ולחרץ את הזמן הארוך שנדרש לכוחותיו כדי לדכא את המרד היהודי. נראה כי כ־30,000 מכלל 40,000 היהודים ששהו בגטו ערב המרד נשלחו למחנות. כ־10,000 נוספים אבדו במשך המרד: בהוצאות המוניות להורג ובשרפות הענק. אף שאין התאמה מלאה בין דיווחיו השונים של שטרופ בנוגע לאבדות הגרמניות נראה כי אלה לא עלו על 16 הרוגים ו־85 פצועים שעליהם מסר באופן רשמי. הכשרתם הצבאית של הגרמנים, נשקם. קטן הקוטר של הלוחמים היהודים ויכולתם של הגרמנים לפנות את פצועיהם לקבלת טיפול מעולה במהירות הפחיתו את מספר האבדות שלהם באופן ניכר. יתרה מזאת, מרבית ההיגויים הגרמנים נפלו בקרבות הרחוב של הימים הראשונים. הנותרים נהוגו ברובם במהלך מאבק הבונקרים שבא בעקבותיו. פעילותו של שטרופ לצמצום קרבות הרחוב על־ידי שרפת הגטו ועל־ידי הפשטת ניצולי הבונקרים הקטינה את יכולתם של היהודים לפגוע באויביהם. ואולם, בעיקרו של דבר הגורם שהביא למספר הקטן של האבדות הגרמניות היה האידיאולוגיה הנאצית אשר לא החשיבה כחוא זה את סבלם של היהודים ואת מותם הממוני.

מרד גטו ורשה היה ההתקוממות העירונית הראשונה באירופה הכבושה ומעשה ההתנגדות הגדול ביותר שנעשה על־ידי יהודים בתקופת השואה. הרוי נפוצו עוד כימי המלחמה בפולין הכבושה ובעולם כולו, ועבור יהודים ולא־יהודים כאחד הוא מהווה עד היום סמל לגבורה נואשת ולמאבק איתנים של רוח האדם היהודי.

עם תום המרד נותרו באזור שבו התקיימו כעבר חיים יהודיים תוססים

אך ורק חרבות. נראה כי כמה מאות בודדות של יהודים המשיכו לחיות בין ההריסות גם לאחר חיסולו הרשמי של גטו ורשה, אך תנאי הקיום הכלתי אפשריים והנוכחות הגרמנית באזור הביאו לכך שרק מעטים מבין אנשי ההריסות, כפי שכונו, החזיקו מעמד. עשרות אלפי היהודים שגורשו מורשה למחנות באזור לופליץ עבדו בהם בתנאים אל-אנושיים במשך חודשים ארוכים, ורובם המכריע נרצחו בראשית נובמבר 1943 במבצע שנשא את שם הקור חג הקציר (Bimtfest), שבו נורו בתוך ימים ספורים 42,000 אסירים, בעיקר במיידנק, בפוניאטובה (Poniatowa) ובטרזוויניקי (Trawniki). אלפים אחרים מתוכם אשר נשלחו עוד קודם לכן לאושוויץ או למחנות עבודה במערב פולין ניצלו לעת עתה. אך מרביתם נספו בשלבים המאוחרים יותר של המלחמה בעבודה הקשה, בסלקציות ובמצערי המוות.

כ־20,000 יהודים שחיו בעבר בגטו ורשה נותרו לאחר חיסולו בצד הארי של העיר. בעלי המראה היהודי הטיפוסי הסתתרו, ואילו האחרים ניסו להיטמע בקרב הפולנים. לעזרתם של היהודים התגייסה 'רג'ה (Rada "Zegota", Pomocy Żydom, המועצה לעזרת יהודים), ובזכותה קיבלו אלפי יהודים בוורשה, חלק ניכר מהם ילדים, תמיכה כספית והונפקו להם תעודות מזויפות. לצד 'רג'ה פעלו בוורשה אלפי פולנים אשר סיכנו את חייהם ואת חיי משפחותיהם כדי לסייע ליהודים. אך מגיעים אנטישמיים ותאוות בצע הביאו לכך שפולנים רבים אחרים עסקו בהסגרת יהודים ובלשן אחר כל אדם בעל מראה חשוד. הצורך בדריכות מתמדת והניסיון הנואש להחביא את הזהות היהודית היו לרבים למועקה יום-יומית. לכן, כאשר התברר באמצע שנת 1943 כי הגרמנים החלו לרכז יהודים בעלי אזרחות ניטרלית, בעיקר דרום אמריקנית, במטרה להחליפם באזרחים גרמנים – נטשו אלפים את מחבואם. הגסטפו שיכן את היהודים שהתייצבו במלון פולסקי (Hotel Polski) בוורשה, אך כריעבר התברר כי הפורשה הייתה פיתיון גרמני והמקום הפך מלכודת ליהודים. אמנם כמה מאות מהם הוחלפו כאזרחים גרמנים מארץ-ישראל, אך אלפי יהודים שרכשו תעודות מזויפות בכסף רב נשלחו בתוך זמן קצר למחנות ריכוז בגרמניה ובצרפת ומשם לאושוויץ.

בתחילת 1944 הובאו לורשה אסירים יהודים מיוון, מהונגריה ומאיטליה כדי להרוס ולפנות את שרידי החורבות שנותרו בגטו. יהודים אלה, אלפי המסתתרים בוורשה הפולנית ואנשי ההריסות הבודדים נקלעו בקיץ 1944 לתופת נוסף. כ־1 באוגוסט 1944 פתחו המחנות הפולניות במרד שמטרתו הייתה שחרור הבירה, הוורשאיית. מרד ורשה הפולני היה ניסיון אמיץ אך יקר בנפש של הדגשת העצמאות הפולנית וחלק מן המאבק ברוסיה הסובייטית אשר סירבה להכיר בפולין על-פי גבולותיה ערב מלחמת העולם השנייה. ואולם, בסופו של דבר הפך המרד הפולני לטרדייה לאומית קשה: יותר מ־23,000 לוחמים נהרגו ואתם יותר מ־150,000 אזרחים. בין ההרוגים היו גם יהודים רבים אשר השתתפו באורח פעיל בקרבות. מרד ורשה הפולני דוכא בידי הגרמנים באכזריות רבה בעוד חיילי הצבא האדום עמדו מנגד. בעקבות פקודה ישירה של היטלר נהרסה ורשה עד היסוד, בתיה הועלו באש ופוצצו, ואזרחיה גורשו ממנה. הנשים והילדים נשלחו למחנות מעבר, והגברים למחנות ריכוז. אכזריות זו לא הותירה כל סיכוי ליהודים המסתתרים. רבים מהם יצאו ממחבואם ונרצחו ליהודים, ואחרים נותרו במרתפים ונספו בתוך זמן קצר.

כ־17 בינואר 1945 שוחררה ורשה. אך העיר הייתה שרויה במצב נורא: יותר מ־80% מבתיה נהרסו וכל תושביה גורשו ממנה. האכזריות בנפש היו אף קשות יותר: כ־685,000 מתושביה נרצחו ובהם כ־370,000 יהודים. רק מאות אחרות של יהודים מורשה שרדו את ימי המרד הפולני, ומהמחנות חזרו פחות מ־2,000 בני אדם.